

سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد
در جمهوری اسلامی ایران

تألیف:
دکتر میثم فرخی

www.ketab.ir

انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام)
تهران: بزرگراه شهید چمران،
پل مدیریت
تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵
E-mail: isu.press@yahoo.com
فروشگاه اینترنتی:
www.ketabesadiq.ir

سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران ■ تألیف دکتر میثم فرخی
ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ چاپ اول: ۱۳۹۵ ■ شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: مجتمع چاپ و نشر خلیج فارس ■ شابک ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۵۱۹-۲

قیمت: ۲۶۵/۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: فرخی، میثم، ۱۳۶۵-
عنوان و نام پدیدآور: سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران
ایران / تألیف میثم فرخی.
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری: ۲۸۴ ص.
فروسته انتشارات دانشگاه امام صادق (ع): ۳۳۱: ارتباطات اسلامی؛ ۱۳.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۵۱۹-۲-۲
موضوع: مسجدها
موضوع: مسجدها - ایران - سیاست‌گذاری
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
شماره کتابشناسی ملی: ۴۳۲۷۰۷۴

فهرست مطالب

۱۵	سخن‌ناشر
۱۷	مقدمه
۲۵	بخش اول: مبانی نظری پژوهش
۲۷	فصل اول: بررسی نظری دین، دولت و فرهنگ
۲۷	۱. بررسی نظری دین و دولت
۲۷	۱.۱. مفهوم دولت
۳۱	۲.۱. مفهوم دین
۳۵	۳.۱. تعامل دین و دولت
۳۶	۱.۳.۱. طبقه‌بندی دو وجهی دین دولتی و دولت دینی
۳۷	۲.۳.۱. الگوی دو وجهی اسمیت
۳۸	۳.۳.۱. الگوی سه وجهی وبری
۳۹	۴.۳.۱. الگوی پنج وجهی پانیکار
۴۰	۵.۳.۱. الگوی پنج وجهی شجاعی‌زند
۴۰	یک. قیصر - بایسم
۴۱	دو. اراستیانیسم
۴۲	سه. تقابلی
۴۳	چهار. روحانی‌سالاری
۴۳	پنج. دین‌سالاری
۴۴	۲. بررسی نظری دولت و فرهنگ

۲۴	۱.۲ مفهوم فرهنگ
۴۶	۱.۱.۲ تعاریف فرهنگ
۴۶	یک. تعاریف تشریحی (وصف‌گرایانه)
۴۶	دو. تعاریف تاریخی
۴۷	سه. تعاریف هنجاری
۴۷	چهار. تعاریف روان‌شناختی
۴۷	پنج. تعاریف ساختاری
۴۷	شش. تعاریف تکوینی (پیدایش‌شناختی)
۵۰	۲.۲ مفهوم سیاست
۵۲	۱.۲.۲ سیاست‌گذاری عمومی
۵۵	۲.۲.۲ سیاست‌گذاری فرهنگی
۵۸	۳.۲.۲ سیاست‌گذاری فرهنگی و سیاست‌گذاری هنری
۵۹	۴.۲.۲ انواع سطوح سیاست‌گذاری فرهنگی
۶۰	۳.۲ رویکردهای نظری درباره سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ
۶۰	۱.۳.۲ دیدگاه‌های (رویکردهای) کلاسیک
۶۰	یک. دیدگاه افلاطونی
۶۱	دو. دیدگاه ارسطویی
۶۲	۲.۳.۲ دیدگاه‌های (رویکردهای) معاصر
۶۲	یک. دیدگاه دولتی
۶۳	دو. دیدگاه بازارمحور
۶۴	سه. دیدگاه ارتباطی
۶۶	۴.۲ الگوهای سیاست‌گذاری فرهنگی
۶۶	۱.۴.۲ الگوی ماتریسی سیاست‌گذاری فرهنگی
۶۹	۲.۴.۲ الگوی آرمان‌گرا (آرمان‌شهرگرایی)
۷۱	۳.۴.۲ الگوی سنتی (نخبه‌گرا)
۷۲	۵.۴.۲ الگوی توسعه‌گرا
۷۴	۶.۴.۲ الگوی تکثر و حقوق فرهنگی
۷۶	۵.۲ دوگانه‌های راهبردی و اساسی فرهنگ در حیطه سیاست‌گذاری فرهنگی
۷۶	۱.۵.۲ فرهنگ به مثابه هنر یا نظام اعتقادی و ارزشی (نگاه بخشی در مقابل نگاه کلان)

۲.۵.۲. دموکراتیک کردن فرهنگ یا دموکراسی فرهنگی (همگانی کردن فرهنگ یا فرهنگ همگانی).....	۷۸
۱. یک. دموکراتیک کردن فرهنگ.....	۷۸
۲. دو. دموکراسی فرهنگی.....	۷۹
۳.۵.۲. فرهنگ به مثابه ارزشی قائم به ذات یا ابزاری برای توسعه.....	۸۱
۴.۵.۲. عامه‌گرایی در مقابل نخبه‌گرایی.....	۸۲
۵. نقش‌ها، رویکردها و سطوح دخالت دولت در حوزه‌ی فرهنگ.....	۸۴
۱.۶. نقش‌های دولت در حوزه‌ی فرهنگ.....	۸۴
۱. یک. نقش تسهیل‌گر (Facilitator).....	۸۴
۲. دو. نقش حامی (Patron).....	۸۵
۳. سه. نقش مآر (Architect).....	۸۶
۴. چهار. نقش سبیل‌ساز (Financier).....	۸۷
۲.۶.۲. رویکردهای مرتبط با دخالت دولت در حوزه‌ی فرهنگ.....	۹۰
۱. یک. رویکرد خادمانه (Fiducitary Approach).....	۹۰
۲. دو. رویکرد بازدارنده (Deterrentive Approach).....	۹۲
۳. سه. رویکرد اقتضائی (Situational Approach).....	۹۲
۴. چهار. رویکرد نظارتی (Supervisory Approach).....	۹۳
۵. پنج. رویکرد حمایتی (Supportive Approach).....	۹۴
۶. شش. رویکرد ضمانتی (Guarantee Approach).....	۹۴
۷. هفت. رویکرد خشی (Null Approach).....	۹۵
۳.۵.۲. سطوح دخالت دولت در حوزه‌ی فرهنگ.....	۹۶
۱. یک. سطح سیاست‌گذاری (Policy Making).....	۹۶
۲. دو. سطح بسترسازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی (Planing).....	۹۶
۳. سه. سطح اجرا (Implementation).....	۹۷
۳. نظریه‌ی ولایت فقیه.....	۹۷
۱.۳. بدیهی بودن مسئله ولایت فقیه.....	۹۸
۲.۳. لزوم تشکیل حکومت در عصر غیبت.....	۹۹
۳.۳. گستره و قلمرو اختیارات ولی فقیه از منظر امام خمینی (ره).....	۱۰۰
۴.۳. ولایت فقیه و مصلحت (مقتضیات زمان و مکان در احکام اسلام).....	۱۰۴
۵.۳. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۱۰۸

فصل دوم: مسجد و نظام اسلامی.....	۱۱۱
قسمت اول: اقدامات سیاستی پیامبر اکرم (ﷺ) در حوزه‌ی مسجد.....	۱۱۱
۱. تأسیس نهاد عمومی مسجد.....	۱۱۳
۲. تعیین موقعیت امامان جماعت.....	۱۱۸
۳. تعیین مسجد به مثابه جایگاه طرح مسائل علمی - آموزشی.....	۱۱۹
۱.۳. برگزاری جلسات علمی در مسجد.....	۱۱۹
۲.۳. تأکید بر طرح مباحث مفید فایده برای مسلمانان در مسجد.....	۱۲۱
۳.۳. برگزاری جلسات پرسش و پاسخ در مسجد.....	۱۲۳
۴.۳. درازای مناظرات فردی و گروهی در مسجد.....	۱۲۵
۴. بسیج اجتماعی مسلمانان (تجیش جیوش مسلمانان) در مسجد.....	۱۲۸
۱.۴. اعزام سپاه اسلام از مسجد.....	۱۲۸
۲.۴. مشورت و مشاوره با مسلمانان جهت تدارک آن‌ها به‌سوی جبهه‌های نبرد.....	۱۳۰
۵. استقرار مسجد به مثابه‌ی یگانه وحدت و همبستگی مسلمانان.....	۱۳۱
۱.۵. شرکت در صفوف نماز جماعت تسک وحدت بخش دینی.....	۱۳۱
۲.۵. بیعت با تازه مسلمانان در مسجد.....	۱۳۳
۳.۵. اخراج منافقان از مسجد.....	۱۳۴
۴.۵. حضور زنان در مسجد تمرین همبستگی دینی.....	۱۳۵
۶. خبررسانی و اطلاع‌دهی به مسلمانان از طریق مسجد.....	۱۳۶
۷. مددکاری اجتماعی مسلمانان در مسجد.....	۱۳۸
۸. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۱۴۱
قسمت دوم: مسجد از دیدگاه رهبران جمهوری اسلامی ایران (بررسی دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای).....	۱۴۸
۱. مسجد در دیدگاه امام خمینی (ره).....	۱۵۰
۱.۱. رویکرد توصیفی.....	۱۵۰
۱.۱.۱. محوریت مسجد در سیره نبوی.....	۱۵۰
۲.۱.۱. چندمنظره (چندکارکردی) بودن مسجد در عصر پیامبر (ﷺ).....	۱۵۱
۳.۱.۱. مسجد محل اداره‌ی حکومت در عصر نبوی.....	۱۵۴
۲.۱. رویکرد تطبیقی.....	۱۵۵
۳.۱. رویکرد تجویزی.....	۱۵۶
۱.۳.۱. حفظ و رونق مساجد توسط مسئولان نظام.....	۱۵۶

۱۵۸.....	۲.۳.۱. حضور و مشارکت فعال مردم در مسجد.....
۱۶۰.....	۳.۳.۱. اداره‌ی امور مسلمانان با محوریت مسجد.....
۱۶۲.....	۲. مسجد از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای.....
۱۶۲.....	۱.۲. رویکرد توصیفی.....
۱۶۲.....	۱.۱.۲. محوریت مسجد در سیره‌ی نبوی.....
۱۶۵.....	۲.۱.۲. چندمنظوره (چندکارکردی) بودن مسجد در عصر پیامبر (ص).....
۱۶۶.....	۲.۲. رویکرد تطبیقی.....
۱۶۸.....	۲.۲. رویکرد تجویزی.....
۱۶۸.....	۳.۲. حفظ و رونق مساجد توسط مسئولان نظام.....
۱۶۹.....	۲.۳.۲. لزوم محوریت مسجد در جامعه‌ی اسلامی.....
۱۶۹.....	۳.۳.۲. مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی.....
۱۷۱.....	۴.۳.۲. مدیریت در اداره مقلوب مسجد ذیل ائمه‌ی جماعات.....
۱۷۵.....	۵.۳.۲. حضور و مشارکت فعال مردم در مسجد.....
۱۷۶.....	۶.۳.۲. عمران و آبادانی مساجد در سده‌ی افشار مختلف مردم.....
۱۸۳.....	۷.۳.۲. تأکید بر رفع اختلافات درونی در مسجد.....
۱۸۵.....	۳. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....
۱۹۱.....	بخش دوم: سیر سیاستی مسجد پس از انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۲.....
۱۹۳.....	مقدمه.....
۱۹۵.....	۱. دهه اول (۱۳۵۷-۱۳۶۷).....
۱۹۷.....	۲. دهه دوم (۱۳۶۸-۱۳۷۸).....
۱۹۸.....	۳. دهه سوم (۱۳۷۹-۱۳۸۹).....
۲۰۱.....	۴. دهه چهارم (۱۳۹۰-۱۳۹۲).....
۲۰۳.....	۵. جمع‌بندی و تحلیل نهایی.....
۲۰۴.....	۱.۵. تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران در خصوص سیاست‌های مرتبط با حوزه‌ی مسجد.....
۲۱۴.....	۲.۵. تحلیل اسناد وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مرتبط با حوزه‌ی مسجد.....
۲۲۱.....	بخش سوم: سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران (بررسی دیدگاه‌های خبرگان حوزه‌ی مسجد).....
۲۲۳.....	مقدمه.....
۲۲۴.....	۱. روش گردآوری داده‌های پژوهش.....

۲۲۵	۲. روش نمونه‌گیری
۲۲۸	۳. روش تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش
۲۳۰	۱.۳. کدگذاری توصیفی
۲۳۸	۲.۳. کدگذاری تفسیری
۲۸۰	۳.۳. یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر
۲۸۱	۴.۳. تشریح شبکه‌ی مضامین
۲۸۲	۱.۴.۳. دیدگاه نظری دخالت حکومت در حوزه‌ی مسجد
۲۸۲	یک. مشارکت حداکثری مردم پیرامون مسجد
۲۸۵	دو. سیاست‌گذاری نیمه‌متمرکز حکومت در حوزه‌ی مسجد
۲۸۸	۲.۴.۳. رویکردهای دولت حکومت در حوزه‌ی مسجد
۲۸۸	یک. رویکرد حمایتی
	الف. مساعدت حکومت در زمینه‌ی پیش‌بینی و اختصاص زمین رایگان به مردم
۲۸۹	جهت ساخت مساجد
۲۹۰	ب. رایگان نمودن هزینه‌های آب، برق و گاز مساجد
۲۹۰	ج. اختصاص و تأمین بودجه برای مساجد
۲۹۲	د. تأمین معیشت امامان جماعت و ائمه‌امام
۲۹۳	و. مساعدت حکومت در زمینه‌ی طراحی و ساخت مساجد
۲۹۴	ه. مساعدت حکومت در تهیه‌ی آمار و سرشماری مساجد
۲۹۵	دو. رویکرد ضمانتی
۲۹۵	الف. تصویب قوانین و مقررات توسط حکومت پیرامون مساجد
۲۹۶	ب. کاهش روند بروکراتیک پیرامون مساجد
	ج. لحاظ نمودن مالیات مردم به مساجد توسط حکومت (ب. مثال: مالیات
۲۹۷	حکومتی)
۲۹۹	سه. رویکرد نظارتی
۳۰۰	چهار. رویکرد اقتصادی
۳۰۲	۳.۴.۳. حکومت و سازمان‌های فرهنگی مرتبط با حوزه‌ی مسجد
۳۰۲	یک. سازمان‌های مرتبط با مسائل سخت‌افزاری مسجد
۳۰۲	الف. جایگاه سازمان‌های مرتبط با عمران مسجد
۳۰۳	ب. جایگاه سازمان‌های مرتبط با پراکندگی مسجد
۳۰۴	ج. جایگاه سازمان‌های مرتبط با مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی

۳۰۶	د. جایگاه سازمان‌های مرتبط با مسجد و وقف
۳۰۷	دو. سازمان‌های مرتبط با مسائل نرم‌افزاری مسجد
۳۰۷	الف. جایگاه سازمان‌های مرتبط با امامان جماعت مسجد
۳۰۸	ب. جایگاه سازمان‌های مرتبط با هیئت امناء و خدام مسجد
۳۰۹	ج. جایگاه سازمان‌های مرتبط با اختلافات درونی مسجد
۳۱۰	د. جایگاه سازمان‌های مرتبط با مسجد و ارتباطات جمعی
	بخش چهارم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری: ارائه الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در
۳۱۳	جمهوری اسلامی ایران
۳۱۵	مقدمه
۳۱۵	۱. تعریف مختار: من از مسجد
۳۱۶	۲. ارائه الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران
۳۲۱	۳. تشریح ابعاد استراتژی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران
۳۵۴	۴. پیشنهادات
۳۵۴	۱.۴. پیشنهادهای مرتبط با موضوع سیاست‌گذاری مسجد
۳۵۵	۲.۴. پیشنهادهای مرتبط با حوزه‌های مسجد
۳۵۷	منابع و مآخذ
۳۷۱	نمونه

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي

فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

(قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۲۵)

سخن‌ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق (علیه السلام) که از سوی ریاست فقید دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند. از این حیث «تربیت» را می‌توان مترجمه‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل‌ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد. از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در نیروی انسانی و پژوهش‌های علمی و بهره‌مندی از نتایج آنهاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق (علیه السلام) درواقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم‌اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیست خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان‌گذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید

می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه السلام) باتوجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق رهنمائی پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق (علیه السلام) را در گستره بین‌المللی به همراه - واهد - شست. (انشاءالله)

بسم الله الرحمن الرحيم

معاونت پژوهشی دانشگاه

مقدمه

مسجد در فرهنگ اسلامی از جایگاه بسیار رفیع و والایی برخوردار است، به گونه‌ای که به عنوان خانه‌ی «البر»^۱، «امین»^۲، جایگاه پیامبران^۳ و بهترین مکان^۴ معرفی شده است. این پایگاه دینی در صحن تاریخ اسلام نه فقط محل عبادت و مناجات بوده بلکه مرکز تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی، اجتماعی، نظامی و مکان نشر معارف دینی و کانون تربیت انسان‌های متعهد به‌ویژه جوانان از جایگاه محل معضلات امت اسلامی و محور وحدت مسلمانان و پشتوانه محکم برای نظام اسلامی محسوب می‌شده است. تأملی در سیره‌ی پیامبر اکرم (ﷺ) گواه این موضوع می‌باشد که رسول الله (ﷺ) پس از آنکه در مدت سیزده سال اول بعثت خود بستری لازم برای تشکیل نظام اسلامی مهیا کردند. با هجرت به مدینه سنگ بنای جامعه اسلامی را گذاشتند. ایشان در اولین اقدام پس از ورود به مدینه مکانی به نام مسجد تأسیس نمودند. پیامبر اکرم (ﷺ) در «مسجد» به عنوان نخستین پایگاه و مجمع مسلمانان - به امور عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، اجتماعی پرداختند. به عبارت دیگر «این پایگاه مهم سیاسی و عبادی از صدر اسلام تاکنون نقشی بنیادین و عمیق در زندگی فردی و اجتماعی مردم داشته که با کارکردهای تأثیرگذار در میان جوامع مختلف اسلامی به عنوان قوی‌ترین و بنیادی‌ترین نهاد در تحولات عبادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و حتی نظامی مسلمانان مطرح و همواره منشأ خیرات و برکات فراوان و

۱. «الان بیوتی فی الارض المساجد، نفسی، لاهل السماء، کما نفسی، النجوم لاهل الارض» (بحر عاملی، ۱۴۰۳ق).

ج ۱: (۳۸)

۲. «المساجد مجالس الانبیاء» (نوری طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۳۱۲)

۳. «خیر البقا المساجد» (نوری طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۳۱۴)

چشمگیری بوده است» (رضایی، ۱۳۸۲: ۱۱۳-۱۲۵). امام خمینی (ره) در این زمینه می‌گوید: «مسجد در اسلام و در صدر اسلام همیشه مرکز جنبش و حرکت‌های اسلامی بوده؛ از مسجد تبلیغات اسلامی شروع می‌شده است و از مسجد حرکت قوای اسلامی برای سرکوبی کفار و وارد کردن آن‌ها در [زیر] بیرق اسلام بوده است. همیشه در صدر اسلام مسجد مرکز حرکات و مرکز جنبش‌ها بوده است» (صحیفه امام، ۱۳۷۰، ج ۷: ۶۵). به عبارت دیگر مساجد به عنوان کانون فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، قضایی و آموزشی تأسی می‌شده است. این مکان شریف و مقدس در واقع قلب تپنده جامعه اسلامی به شمار می‌آید اما متأسفانه امروز پس از گذشت چهار دهه از انقلاب اسلامی و شکل‌گیری نهادهای مختلف برای رفع نیازهای مادی و معنوی مردم چنین احساس می‌شود که پایگاه اصلی این حرکت که مساجد می‌باشند مورد غفلت و فراموشی قرار گرفته است و جایگاه خود را در منظومه‌ی فرهنگی، ارتباطی، تربیتی و دینی پیدا نکرده است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۷: ۴۵) و حتی به نظر برخی «در سال حاضر بعد از گذشت بیش از یک ربع قرن از انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، شاهد کم‌رنگ شدن نقش مساجد در جامعه هستیم. این بی‌رونق‌ی حتی در زمینه‌ی رسالت‌آرایی مساجد، برگزاری آداب و آیین‌های نیایشی هم محسوس است» (عابدی جعفری، ۱۳۸۴: ۳۲).

این در حالی است که بالغ بر ۷۰ هزار مسجد^۱ در کشور وجود دارد که گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی را در جمهوری اسلامی ایران شکل می‌دهند اما نیازمند مدیریت و سیاست‌گذاری خلاق و پویا در سطح کلان جهت بهسازی بهتر و دقیق‌تر از این نهادهای^۲ دینی است چرا که «در حال حاضر بیش از ۱۵۰ هزار و ۱۵۰۰ سازمان به صورت

۱. «هیچ حزب یا گروهی دارای بیش از ۷۰ هزار پایگاه اجتماعی (همچون مساجد) نیست. فراگیرتر از مساجد نهاد مشترکی در جامعه جهانی و جهان اسلامی وجود ندارد» (ماهانامه مسجد، ۱۳۸۲: ۲۰).

۲. در مفهوم جامعه‌شناسی نهاد اجتماعی به معنی نظامی است از روابط اجتماعی ساخته و پرداخته و پایدار بنا هادی مشخص که کشتن آن از شخصیت افرادی که عهده‌دار آنند می‌گذرد و به افراد دیگری منتقل می‌شود و در طول زمان استمرار و مداومت پیدا می‌کند مانند خانواده، مکتب، مدرسه، دانشگاه، مسجد و... در داخل هر نهاد اجتماعی ویژگی اساسی نقش‌ها معین است و بر حسب نیاز افراد فرق می‌کند مثلاً دانشجویان به کلاس می‌آیند، اسامی آنان در دفتر ثبت می‌شود و به تحصیل می‌پردازند. در مسجد مردم می‌آیند و نماز می‌گذارند و تکالیف دینی خود را به‌جا می‌آورند (و ثوبی و نیک خلق، ۱۳۷۴: ۱۴۷). بروس کونن نیز نهاد را نظامی به نسبت پایدار و سازمان‌یافته از الگوهای اجتماعی می‌داند که برخی از رفتارهای نظارت شده و یکسان را با هدف برآوردن

پراکنده و منفک از هم و بدون انسجام و هماهنگی در مسجد فعال می‌باشند که متأسفانه به دلیل فقدان برنامه‌های راهبردی مشخص و نیز تعدد مراکز تصمیم‌گیری و شیوه‌های اجرایی ناهماهنگ غیر فراگیر و همچنین پراکندگی منابع مالی، امکانات و... موجب گردیده که قدرت اثرگذاری و جذب مردم به‌ویژه جوانان و نوجوانان را در حد انتظار از دست داده و نه تنها قدم‌های اساسی و چشم‌گیری در جهت ارتقاء جایگاه حقیقی مساجد برداشته نشده بلکه با برنامه‌هایی متشابه و متعارض و اجرای ناهماهنگ فعالیت‌ها سبب دلسردی مردم و در حاشیه ماندن‌شان و جایگاه واقعی مساجد را به‌وجود آورده است (معاونت بقاع و اماکن متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۶).

این ارگان‌ها و سازمان‌ها به شرح ذیل می‌باشد:

مرکز رسیدگی و امور مساجد	سازمان تبلیغات اسلامی	سازمان اوقاف و امور خیریه
ستاد اقامه نماز	ستاد عالی نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد	سازمان بسیج مستضعفین
وزارت مسکن، راه و شهرسازی	وزارت عالی انقلاب فرهنگی	شورای عالی حوزه‌های علمیه
سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	شورای اسلامی شهر
وزارت فناوری اطلاعات و ارتباطات	مجمع خیرین مساجد ساز	شهرداری
وزارت نیرو	شورای سیاست گذاری ملی جمعه‌ی کشور	وزارت نفت

این تنوع مراکز و سازمان‌های مرتبط با حوزه‌ی مساجد، با توجه به عدم هماهنگی و یکپارچگی میان آن‌ها که هر کدام نگاه مخصوص به خود دارند، با در نظر گرفتن رویکردها و منظرهای خویش اقدام به فعالیت در مساجد می‌کنند، علاوه بر موازی کاری‌های مکرر، موجبات تشتت و پریشانی خاطر را در اذهان مخاطبان مساجد ایجاد کرده است و

نیازهای اساسی جامعه در بر می‌گیرد (کون، ۱۳۸۶: ۱۴۷) از منظر وی کارکرد نهادهای دینی (از جمله کلیسا، مسجد) شامل موارد ذیل می‌باشد:

۱. کمک به انتخاب در پیدا کردن هویت اخلاقی
۲. فراهم کردن تفسیرهایی که به تبیین محیط طبیعی و اجتماعی انسان کمک می‌کند
۳. تقویت روحیه اجتماعی، انسجام اجتماعی و همبستگی گروهی
۴. تقویت و تحکیم مبانی ارزشی زندگی انسانی و وحدت نوع بشر (همان: ۱۵۳).

بالتبع سبب پایین آمدن میزان کارایی و بهره‌وری عملکرد آن‌ها شده است. به عبارت دیگر «با مطالعه وضعیت فعلی مساجد کشور و بررسی سیستم حاکم بر آن‌ها به این نتیجه خواهیم رسید که مساجد کشور، فاقد سیستمی جامع، پویا و منعطف‌اند. سلیقه‌ای بودن هدف‌گذاری‌های کلان، فقدان برنامه‌ریزی‌های کارشناسانه، نبود افراد کارآمد و آموزش دیده، عدم کنترل و نظارت بر فعالیت‌ها و ارزیابی آن‌ها و از همه مهم‌تر پایین بودن اثربخشی و کارایی مساجد گواهی بر این مدعاست» (بنائی، ۱۳۹۱: ۱۶). به همین خاطر در این حیطه برای دستیابی به جایگاه ارزشمند و اعتلای مساجد کشور تحول در شیوه‌های مدیریت و سیاست‌گذاری جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌ی مساجد امری انکارناپذیر باشد. چرا که فقدان سیاست‌گذاری و مدیریت واحد در مساجد از جمله مشکلات اساسی این نهاد می‌باشد. این است که از ابتدای انقلاب اسلامی تاکنون دست به گریبان مساجد کشور بوده است (معونیت، تنوع و اماکن متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۶). در این زمینه به نظر می‌رسد سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد - جهت ساماندهی ارگان‌ها و سازمان‌های مرتبط - می‌بایست به تبیین رابطه‌ی حکومت و مسجد (تعیین حدود و نفوذ مداخله‌ی حکومت در حوزه مساجد) پرداخت. چرا که در ارتباط با موضوع مذکور (حضور یا عدم حضور حکومت در مساجد) دو نگاه کاملاً متفاوت وجود دارد. «عده‌ای معتقد بر عدم دخالت دولت - به عنوان بازیگر اجرائی حکومت - در امر مسجد می‌باشند و این حضور را زمینه روگردانی و کاهش استقبال مردم در مدیریت و مشارکت فعال در مساجد می‌دانند. دلایلی را که این گروه برای صحت و تأیید نظرات خویش می‌آورند به‌طور خلاصه می‌توان چنین برشمرد: مسجد یک نهاد ملی و غیر دولتی است و غالب مساجد کشور از صدر اسلام تاکنون توسط مردم با کمک‌های کمکی‌های نقدی و جنسی و جاری ساختن سنت حسنه وقف بنا شده است. در ادوار گذشته که این همه مساجد در نهایت زیبایی و ظرافت ساخته شده است - و مردم تمامی ذوق و سلیقه‌های خود را در مساجد به‌کار برده‌اند - دولت‌ها نقشی آن‌چنانی در ایجاد یا کمک به آن نداشته‌اند (اگرچه مساجدی که در قالب مساجد سلطانی یا ارگ و ... مشهور بوده‌اند و توسط دولت‌ها ساخته شده‌اند، این ناشی از اهمیت و جایگاهی بود که مسجد در بین مردم دارا بوده و شاهان و سلاطین سعی نموده‌اند، از طریق ساخت مساجد تظاهر به تدین و دینداری و استفاده از احساسات عام مردم نمایند). وقتی مردم خودشان هزینه ساخت و

نگهداشت مساجد را می‌پردازند تمایلی ندارند که در زمان بهره‌برداری، نهادهای دولتی و ... در مدیریت و اداره آن و چگونگی انتخاب ائمه جماعات و فعالیت و اجرای برنامه دخالت نماید. این عامل موجب کم میلی و عدم رغبت در ساخت و تجهیز مساجد می‌شود.^۱

در مقابل عده‌ای که موافق حضور دولت هستند، اعتقاد دارند، مساجد با توجه به گستردگی و وسعتی که در سطح کشور دارند، در توان مردم نیست (با توجه به شرایط معیشتی و وضع اقتصادی موجود) که بتوانند این حجم عظیم را ساخت و تجهیز و بازسازی نمایند.^۲ به همین خاطر ضروری است، دولت به کمک مساجد بشتابد. به اعتقاد این گروه، مردمی اداره شدن مساجد یعنی همه چیز مساجد رها باشد و دولت هیچ‌گونه کمکی به این پایگاه‌های انبوه و انبساط‌ناپذیر ننماید، نگرشی درست و عمیق به مقوله مسجد نیست... به اعتقاد آنان همین دیدگاه (مردمی اداره کردن مسجد) سبب شده تا برخی شرکت‌های دولتی با مساجد معامله تجارتخانه‌ای کرده و پول آب و برق آن را هم به قیمت تجاری محاسبه کنند.^۳ (رشت رستمی، ۱۳۸۴: ۲۷۵-۲۷۶).

در همین زمینه (تبیین رابط حاکمیت و مسجد) عده‌ای دیگر قائل به سه رویکرد متمایز و متفاوت می‌باشد. رویکرد نخست، یککرد تمرکزی است. بدین معنا که در کشور، سازمانی به صورت مستقل برای حوزه مسجد تشکیل شود و متولی انجام همه‌ی

۱. در این زمینه آیت‌الله مهدوی کنی نیز بر حفظ استقلال مساجد اصرار دارد. برای مثال ایشان در جمع ائمه جماعات مسجد تهران به مناسبت چهارمین سالگرد تأسیس مرکز رسیدگی به امور مساجد می‌گویند: «بنده شنیده‌ام بعضی از آقایان با شهرداری یا وزارتخانه به‌طور مستقیم به من گرفته‌اند و کمک می‌گیرند، این کار صحیح نیست. مساجد را وابسته نکنید زیرا در جریان‌های سیاسی بده‌کار می‌شوید. استقلال روحانیت را حفظ کنید. اگر مساجد آباد نشود، بهتر از این است که این‌طور آباد شود. به خدا سوگند، در امور مساجد از مردم کمک بگیرید» (سخنرانی آیت‌الله مهدوی کنی در جمع ائمه جماعات مسجد تهران به مناسبت چهارمین سالگرد تأسیس مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۲/۸/۶ ماهنامه مسجد، شماره ۱۰، ۱۳۷۲: ۹۸). یا در ششمین گردهمایی ائمه جماعات تهران عنوان می‌کنند که: «... البته من با دولتی شدن مساجد و علما مخالفم. امام هم فرمودند که مساجد را وابسته به اوقاف نکنید. امام آینده‌نگری می‌کردند که مبادا این وابستگی‌ها سبب تضعیف علمای شیعه‌ای بشود که آن آزاد منشی و استقلال را داشتند و همواره حق را می‌گفتند (سخنان آیت‌الله مهدوی کنی در ششمین گردهمایی ائمه جماعات تهران ۱۳۷۴/۸/۴ ماهنامه مسجد، شماره ۲۳، ۱۳۷۴: ۱۰۲).

۲. البته در این حیطه می‌توان به دلایل دیگری مانند دینی بودن حکومت و علاقه هویتی به مسجد با توجه به حضور روحانیون در مقادیر حکومتی و حساسیت بالای حکومت‌مداران به این نهاد دینی بسیار اترک‌دار و علاقه‌مندی ذاتی حکومت‌ها به مراکز قدرت مردمی اشاره نمود.

امور مربوط به مساجد کشور اعم از احداث و تأمین نیروی انسانی و اداره امور جاری آن گردد. رویکرد دوم این است که همین سیاق موجود در مدیریت مساجد کشور که در طی سی سال گذشته بوده است ادامه پیدا کند. این دیدگاه به عدم تمرکز کامل قائل است. استدلال اصلی هم این است که همین مساجد با همین وضعیت در انقلاب نقش اصلی داشته‌اند و در همه صحنه‌های دیگر بعد از انقلاب هم دارای عملکرد موفقی بوده‌اند. رویکرد سوم بر ضعف‌هایی در وضع موجود مدیریت مساجد تأکید دارد و برای برطرف کردن آن به مدیریت نیمه‌متمرکز مساجد قائل است. بدین ترتیب که سیاست‌گذاری به صورت شمرکز صورت پذیرد ولی اداره مساجد در سطح اجرایی به صورت کاملاً غیرمتمرکز و با ساز و کار کامل مردمی انجام شود. به عبارت دیگر این رویکرد قائل به مشارکت عموم مردم و مردم دستگاه‌های کشور در مدیریت مساجد می‌باشد. در این رویکرد مردمی بودن مساجد و مشارکت دولت در توسعه مساجد کشور نباید در تراحم و تعارض یکدیگر قرار گیرد بلکه باید چنان در توسعه مساجد کشور مشارکت کند که مشارکت وی، باعث افزایش مشارکت مردم شود (معاونت بقاع و اماکن متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۶).

با عنایت و ملحوظ داشتن رویکردهای فوق آنچه که در این میان بیش از همه لازم و ضروری به نظر می‌رسد، تعیین حدود و ثغور مداخله‌ی حکومت در حوزه مساجد می‌باشد.^۱ در این راستا تلاش محقق در این کتاب بر آن بوده تا مقدم بر هر چیز، سیر سیاستی نهاد مذکور پس از شکل‌گیری و به ثمر نشستن انقلاب اسلامی تا زمان فعلی

۱. به نظر می‌رسد یکی از گام‌های مهم در راستای تحقق «مسجد طراز اسلامی» - که نخستین بار توسط مقام معظم رهبری در پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز (۱۳۸۹/۷/۲۰) مطرح شد - لزوم سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب در حوزه‌ی مسجد می‌باشد. «پدیده آوردن هویتی به نام مسجد، نخست در فبا و سپس در مدینه، در شمار زیباترین و پرمغزترین ابتکارهای اسلام در آغاز تشکیل جامعه‌ی اسلامی است: خانه‌ی خدا و خانه‌ی مردم، خلوت انس با خدا و جلوت حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی و عرصه‌ی علم و جهاد و تدبیر دنیوی. جایگاه عبادت و پایگاه سیاست، دو گانه‌ای به هم پیوسته‌ای است که تصویر مسجد اسلامی و فاصله‌ی آن با عبادتگاه‌های رائج ادیان دیگر را نمایان می‌سازد. در مسجد اسلامی، شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک و خردمندانه و سالم، در هم می‌آمیزد و فرد و جامعه را به طراز اسلامی آن نزدیک می‌کند. مسجد، مظهر آمیختگی دنیا و آخرت و پیوستگی فرد و جامعه در دیدگاه و اندیشه‌ی مکتب اسلام است...» (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز ۱۳۸۹/۷/۲۰).

(چهار دهه) مورد مطالعه و بررسی قرار دهد تا واکاوی سیر سیاستی مذکور - سیاست‌های ارگان‌ها و سازمان‌های مرتبط با مسجد - بتوان - در گام بعد - به الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران نائل شد و براساس آن حدود و ثغور مداخله‌ی حکومت در حوزه مساجد مشخص گردد و نیز جایگاه، نقش و وظایف ارگان‌ها و سازمان‌های مرتبط با حوزه مساجد معین شود و نوعی از وحدت و انسجام فرهنگی در حیطه این نهادهای دینی شکل بگیرد و بتواند باعث اختلا و ارتقاء جایگاه مساجد در نظام اسلامی در جمهوری اسلامی ایران گردد.

شایان ذکر است که کتاب مذکور مشتمل بر ۴ فصل و چند مبحث مرتبط در هر فصل به شرح ذیل می‌باشد:

فصل اول این کتاب با عنوان «مبانی نظری پژوهش» از دو بخش تشکیل شده است که در بخش اول به بررسی نظری دین، دولت و فرهنگ پرداخته شده و نظریه‌ی ولایت فقیه امام خمینی (ره) به‌عنوان دیدگاه مختار محقق برگزیده و انتخاب شده است. در بخش دوم به جایگاه مسجد در نظام اسلامی پرداخته شده و تلاش نگارنده بر آن بوده تا اقدامات سیاستی پیامبر اکرم (ص) در حوزه مسجد و نیز دیدگاه‌های رهبران جمهوری اسلامی ایران (امام خمینی و مقام معظم رهبری) را تحلیل نماید.

فصل دوم کتاب نیز با عنوان «سیر سیاستی مساجد پس از انقلاب اسلامی تاکنون (۱۳۵۷-۱۳۹۲)» به اهم مسائل سیاستی مرتبط با حوزه‌ی مسجد که در ماهنامه‌ی مسجد (از شماره ۱ تا شماره ۱۷۰) منعکس یافته می‌پردازد و در ادامه‌ی این فصل سیاست‌های اتخاذ شده ناظر به اهم مسائل مذکور شامل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران و نیز اسناد وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مرتبط با حوزه‌ی مسجد طی چهار دهه از انقلاب اسلامی مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد.

در فصل سوم کتاب «سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران: بررسی دیدگاه‌های خبرگان حوزه‌ی مسجد» نیز داده‌های کیفی به‌دست آمده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با نخبگان حوزوی و علمی مرتبط با حوزه‌ی مساجد با استفاده از روش تحلیل مضمون (Thematic Analysis) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در نهایت نگارنده با طی کردن سه مرحله‌ی فرایند تحلیل مضمون، دیدگاه خبرگان پیرامون سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران را احصا نموده که در آن «دیدگاه نظری دخالت

حکومت در حوزه‌ی مسجد»، «رویکردهای دخالت حکومت در حوزه‌ی مسجد» و «حکومت و سازمان‌های فرهنگی مرتبط با حوزه‌ی مسجد» به‌عنوان مضامین فراگیر تبیین شده است. در فصل چهارم کتاب «جمع‌بندی و نتیجه‌گیری» نگارنده تلاش نموده طی مصاحبه‌های صورت گرفته با خبرگان و تحلیل داده‌های به‌دست آمده از مختصات نظریه‌ی ولایت فقیه و دیدگاه‌های رهبران جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌ی مسجد (امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای) الگوی خود تحت عنوان الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران را ارائه نماید. در انتهای فصل نیز پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آتی در حوزه‌ی مسجد به پژوهش‌گران شده است.

در پایان به خود لازم می‌دانم از تمام کسانی که بنده را در راه به ثمر رسیدن این کتاب یاری نمودند، مدبر و تشکر به عمل آورم و آرزوی موفقیت و عاقبت به خیری را برای آنان آرزو نمایم؛ بدویش پدر، مادرم که دعای خیرشان همیشه بدرقه‌ی راهم بوده و هست و خواهد بود؛ از راننده‌ی استانی استانبول ارجمندم جناب دکتر ناصر باهنر که با لطف و سعه صدر بنده را مورد راهنمایی و هدایت خود قرار دادند و در راستای انتشار این اثر از هیچ کوششی دریغ نکردند و نیز از مسئولان مشاوره‌های دلسوزانه جناب آقای دکتر حسام‌الدین آشنا و دکتر مصباح‌الهدی باقری کنی که تشکر و قدردانی را دارم. همچنین ضروری می‌دانم از دانشجویان معارف اسلامی نرزه‌ای و ارتباطات که در طی دوران تحصیل به من لطف داشتند و از هیچ کمکی جهت انتشار این کتاب دریغ نورزیدند تشکر نمایم. در نهایت اگر کاستی و نقصی در پژوهش حاضر وجود دارد، ناشی از عدم دقت علمی نگارنده می‌باشد که ارائه‌ی پیشنهادات تکمیلی توسط صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه‌ی مسجد می‌تواند بر غنای این بحث بیفزاید.

میثم فرخی

خرداد ۱۳۹۴